

Social arv, mønsterbrydere, fejltilpasning: Et spørgsmål om risikofaktorer og beskyttelsesfaktorer

Social arv og mønsterbrydere er et populært diskussionsemne, hvor der eksisterer en del myter. I denne artikel adskilles myterne fra sandheden, ligesom den sociale arv af psykosociale problemer adskilles fra den sociale arv af lav uddannelse.

Fejltilpasning: Udviklingsopgaver der mislykkes

Hvor almindeligt er det, at psykosociale problemer går i arv? Dette spørgsmål må besvares ved at se på, hvor almindeligt det er, at en eller anden form for psykosocial belastning fører til en eller anden form for observerbar fejltilpasning hos barnet, når

det vokser op. Dette undersøges inden for den psykologiske disciplin, der på engelsk hedder "developmental psychopathology", der i mangel af bedre på dansk har fået navnet "fejludviklingens psykologi". Jeg vil her bruge udtrykket "fejltilpasning", fordi det virker mindre stødende. Der er et eller andet forkert ved at kalde det et udtryk for fejludvikling, hvis et menneske bliver ensom og arbejdsløs på livstid, men det er uproblematisk at kalde det et udtryk for fejltilpasning – uden at det dermed skal forstås på den måde, at ensomheden og arbejdsløsheden er personens egen skyld.

Inden for fejltilpasningens psykologi defineres fejltilpasning som det, at der er en udviklingsopgave, der mislykkes. Udviklingsopgaver er til en vis grad kulturelt relative, men inden for den vestlige industrialiserede verden er disse udviklingsopgaver tilstrækkeligt almene:

Barndom: Tryk tilknytning til omsorgspersoner. Undgå psykisk sygdom. Tilpasning til skolens adfærdskrav. Basale skolefærdigheder. Initiativ, selvmotivering. At komme godt ud af det med jævnaldrende. Moralsk og prosocial adfærd, dvs. det modsatte af antisocial adfærd.
--

Ungdom: Det meste af det foregående fortsat samt: Involvering i ungdomsaktiviteter uden for skole og familie. Tætte og intime forbindelser til venner. Identitet. Undgå misbrugsproblemer. Undgå kriminalitet.

Voksenliv: Det meste af det foregående fortsat samt: Involvering i arbejde og samfundsmæssigt liv. Seksuelle relationer af intim karakter til én eller flere. Forældreevne.
--

Risikofaktorer

Nedenfor opstilles nogle af de risikofaktorer, der har vist sig at forøge den statistiske sandsynlighed for fejltilpasning:

Helbredshistorie: Født alt for tidligt. Fødselskomplikationer. Sygdomme. Invaliderende ulykker.
Egenskaber hos barnet selv: Usikker tilknytning. Vanskeligt temperament. Lav intelligens.
Demografiske faktorer: Etnisk urbefolkning eller befolkningsgruppe, der har mistet deres udkomme. Fattigdom.
Belastende hændelsesforløb: Familiemedlemmers død, alvorlige sygdom eller ulykke.
Mangler i det sociale netværk: Forældres og bedsteforældres arbejdsløshed. Forældres manglende uddannelse. Omsorgssvigt, dårlig forældreevne, forældres psykiske sygdom eller kriminelle adfærd. Mishandling (incest eller vold). Forældres alkoholmisbrug. Forældres konflikt. Forældres skilsmisse. Social isolation fra jævnaldergruppe. Født af teenager. Antisocial jævnaldergruppe.

(...)

Hovedregler om sammenhængen mellem risikofaktorer og fejltilpasning

Sandsynlighed, ikke årsag. At noget er en risikofaktor for fejltilpasning, betyder ikke automatisk, at det er en årsag til fejltilpasningen, kun at det forøger sandsynligheden for fejltilpasning. En statistisk sammenhæng er ikke en årsag, men et tegn på, at der gemmer sig et årsagsforhold et eller andet sted.

Det får nogle til at indvende: "Så kan det ikke bruges til noget. Det er kun interessant, hvis det kan bevises, at A fører til B". Rationalet i indvendingen er, at det må være tæt i barndommen, der forårsager, at man bliver voldelig som voksen, ligesom det er 30 års cigaretrykning, der forårsager, at man får lungekræft som 60-årig. Men tæt i barndommen forårsager ikke, at man bliver voldelig,

for selvom det forøger risikoen, bliver de fleste ikke voldelige. Derimod bliver det *forståeligt* for os, hvis vi om en voldelig person får at vide, at han har fået tæv som barn. Og selv cigaretrykning er kun en risikofaktor. Selvom den mangedobler risikoen for

kræft, er det stadig de fleste rygere, der går fri.

De fleste bliver ikke fejltilpasset. Risikofaktorer forøger risikoen. F.eks. forøges risikoen for at blive alkoholiker fra 4% til 16%, hvis ens far er alkoholiker. Men der

er stadig 84% tilbage, der ikke bliver alkoholikere. Så kan de måske have forøget risiko for *andre* tilpasningsproblemer, men det ændrer ikke noget ved det, at det er ulogisk at kalde de 84% ikke-alkoholikere for mønsterbrydere.

Som regel er der først en væsentlig forøgelse af risiko for fejltilpasning, når der er mindst to risikofaktorer. Det ser ud, som om selve kombinationen af risikofaktorer i sig selv virker risikoforøgende. Tidlig omsorgssvigt medfører først en væsentlig risikoforøgelse, når det optræder sammen med andre faktorer, f.eks. et dårligt socialt netværk omkring moren, eller fødselskomplikationer, eller et vanskeligt temperament hos barnet.

Det kan forklares på den måde, at naturen eller samfundet har forsynet ressourcerne i og omkring barns opvækst med så stort et overskud, at børn godt kan tåle, at der mangler noget, men når risikofaktorerne hobes op, nås smertegrænsen.

Risikofaktorer optræder ofte i klynger. Nogle risikofaktorer kan trække andre med sig. F.eks. er fattigdom tit forbundet med andre risikofaktorer, f.eks. dårlig ernæring, lav uddannelse hos forældrene eller omsorgssvigt. Dette fattigdomssyndrom er delvist afskaffet i Danmark, men kun delvist.

Det fjerne virker via det nære. Naturkatastrofer, fattigdom eller tab af en forælder har ikke den store betydning for barnet, hvis

forældrene (eller den tilbageblivende forælder) opretholder forældreevnen. Men hvis disse omstændigheder fører til forringet forældreevne, går det ud over barnet. Hvis der er et overskud af ressourcer i barnets liv, betyder forældreevnen ikke så meget for barnets opvækst. Men hvis der er et underskud af ressourcer, får forældreevnen og omsorgskvaliteten stor betydning.

Modstandsdygtighed (resiliens)

Som det fremgår, er de fleste børn ret robuste over for tilværelsens trakasserier, op til en vis grænse. Denne robusthed kaldes "resiliens", der på dansk bedst oversættes til "modstandsdygtighed". Mange tror, at modstandsdygtigheden er en særlig indre kraft, som kun er få beskåret. Disse børn kaldes mønsterbrydere eller "mælkebøttebørn", fordi de opfattes som mælkebøtter, der har kraft til at bryde op gennem stenbroen. Men som det fremgår, har de fleste børn og unge modstandsdygtighed over for risikofaktorer, op til en vis grænse. Hvor denne grænse ligger, er ikke bestemt af en mystisk indre kraft hos de få enkeltpersoner, men af tilstedeværelsen af beskyttelsesfaktorer. Af disse beskyttelsesfaktorer er det kun få, der ligger hos personen selv, de fleste ligger uden for personen.

Beskyttelsesfaktorer

Individuelle beskyttelsesfaktorer: Intelligens. Omgængelighed. Selvtillid og selvværd. Særlige talenter. Humor.

Beskyttelsesfaktorer i familien: Et nært forhold til en omsorgsfuld forælder eller stedfortræder for forældre. Autoritativt forældreskab (fornuftige retningslinjer i en børnevenlig atmosfære). Socioøkonomiske ressourcer.

Beskyttelsesfaktorer uden for familien: Adgang til hjælpsomme voksne. God skole og daginstitution.

(...)

Årsag eller virkning

Som det fremgår, ligger de fleste

af beskyttelsesfaktorerne uden for barnet selv. Men selv, når det drejer sig om de "indre" beskyttelsesfaktorer, er det ikke så ligetil at bevise, at det er dem, der er årsag til, at barnet ikke er bukket under for de vanskelige vilkår. Det har vist sig, at børn, der klarer skærene, har mere humor end de børn, der ikke klarer skærene. Men det er slet ikke sikkert, at det skyldes deres humor. Den humoristiske sans kan være et resultat af, at de har klarer det, i stedet for årsagen. Der er jo lidt mere at grine af, hvis man har klarer det godt.

Det samme metodeproblem finder man inden for den forskning, der undersøger de personlighedsegenskaber, der gør, at nogle flygtninge overvinder de traumatiske begivenheder, de har været ude for, mens andre bliver hængende i en sump af post-traumatisk stress. Den "resiliente personlighed", man finder frem til, kan meget vel være *resultatet* af, at man har klarer det, snarere end årsagen.

Kausale og probabilistiske beskrivelser

Fejltilpasningens psykologi er metodisk beslægtet med *epidemiologi*, dvs. læren om folkesundhed. I begge disse videnskaber er

den grundlæggende indsigt ikke, at A forårsager B, men at A forøger sandsynligheden for B. Det ligger ret langt fra den klassiske udviklingspsykologi, som mange har lært i gymnasiet: "Jonas er blevet omsorgssvigtet som barn. Derfor stjæler han biler som 15-årig". Fejltilpasningens psykologi har vist, at årsagsforklaringer af den art simpelthen er forkerte. Dermed er den case-undervisningsmetode, der tit bruges i psykologiundervisningen, også forkert.

Bliver psykologien så fattigere, fordi vi mister årsagssammenhængen mellem de tidlige erfaringer og den senere personlighed? Det synes jeg ikke. De klassiske årsagsforklaringer var reduktionistiske, og de manglede blik for livets mangfoldighed.

Udviklingsstier

Når man i nutidig udviklingspsykologi forsøger at forstå Jonas, leder man efter den udviklingssti, der fører til udviklingsresultatet: Jonas blev omsorgssvigtet, han var ikke overbegavet, hans far var urimeligt hård ved ham, han overlevede ved at udvikle en konstant lurende aggressivitet og mistillid til voksne. Derfor blev det svært for ham at få gode venner i skolen, lærerne kunne ikke

døje ham, han begyndte at pjække, og hjemme kunne han ikke holde ud at være. Hvad var der så at lave? Jonas fik kammerater, der selv pjækkede og var sent ude om aftenen. Nogen af dem havde prøvet at stjæle biler. Jonas begyndte at stjæle biler.

Moralen er, at påvisningen af den probabilistiske (dvs. påvisningen af hvor sandsynlig eller hyppig den er) sammenhæng mellem det tidlige omsorgssvigt og den senere kriminalitet giver mere plads til livets mangfoldighed end den kausale forklaring, ligesom den giver mere plads til Peter og Brian, der havde samme baggrund som Jonas, men som ikke begyndte at stjæle biler.

Findes social arv?

Ja, det gør der. Den uddannelsesmæssige skævfordeling går i arv, ret massivt endda. Psykosociale risikofaktorer går ikke ret meget i arv. Når de hobes op, så der optræder 2-3 risikofaktorer, stiger tendensen til fejltilpasning, men der skal særdeles kraftige psykosociale belastninger til, før tendensen stiger så meget, at der kan tales om social arv. Men nogle belastninger suger andre risikofaktorer til sig som en svamp. Fattigdom er en af dem, og fattigdom går i arv. Måske er det i

dagens Danmark endda de risikofaktorer, der kommer sammen med fattigdommen, der fastholder fattigdommens sociale arv.

Men alt i alt er der ikke så meget social arv af psykosociale belastninger, som vi normalt tror. Grunden til, at vi overdriver udbredelsen af den sociale arv, er,

at vi ligger under for en illusion. Når vi kikker tilbage i en families historie, ser vi gennem en tunnel. Vi ser så langt, at vi før eller senere finder det, som vi kan bruge til at forklare, at Adam drikker sig ihjel og Maja er prostitueret. Men vi ser ikke Adams og Majas velfungerende brødre og søstre og fætre og kusiner.

Biografi

Arne Poulsen er professor i udviklingspsykologi ved Roskilde Universitetscenter. Han forsker i børns udvikling og i samfundsforholdenes betydning for kompetenceudvikling.